

Signe Šēnfelde

Mg. philol., literatūrzinātniece; Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts

Mg. philol., literary scholar; The Institute of Latvian History of the University of Latvia

E-pasts / e-mail: senfelde@gmail.com

DOI: 10.35539/LTNC.2024.0056.04

**Alternatīvā lasīšanas kultūra
Latvijas PSR 20. gadsimta 50. gados
pēc Kaspars Aleksandra Irbes dienasgrāmatas**

**Alternative Reading Culture
in Soviet Latvia in the 1950s
through the Diary of Kaspars Aleksandrs Irbe**

Atslēgvārdi:

padomju Latvija,
homoseksuālis Kaspars Aleksandrs Irbe,
alternatīvā lasīšanas kultūra,
eskeipisms

Keywords:

Soviet Latvia,
queer Kaspars Aleksandrs Irbe,
alternative reading culture,
escapism

Raksts izstrādāts Latvijas Zinātnes padomes atbalstītajā projektā "Starp valsts iestāžu uzraudzību un neiejaukšanos: viendzimuma seksuālo subkultūru prakses Padomju Latvijā, 1954–1991" (Nr. lzp-2021/1-0167).

Kopsavilkums

Pētījuma fokusā ir latviešu kvīra Kaspara Aleksandra Irbes (1906–1996) ieraksti dienasgrāmatā 20. gadsimta 50. gadu staļinisma un atkušņa posmā, kas veltīti vienam kultūras vidi raksturojošam lielumam – grāmatai. Faktiem un detaļām bagātie pieraksti ir ļāvuši ieskatīties šā perioda grāmatu lietošanas paradumos, kā arī grāmatu piedāvājumam veikalos un antikvariātā. Raksta mērķis ir izpētīt lasītāja iespējas iegūt literatūru, kas nebūtu padomju ideoloģijas piesātināta un noderētu neatkarīgas garīgās telpas radīšanai, tā liekot pamatus individuālai izdzīvošanas stratēģijai. Irbes rakstītais atklāj bēgšanu grāmatu radītājā pasaulē, kas uz brīdi liek aizmirst padomju realitāti. Vēstot par eskeipisma pieredzi, autors vienlaikus kontekstualizē dažādu laiku, autoru, nozaru un žanru literatūras pieejamību laikā, kad cenzūra un valsts drošības dienestu struktūras šķietami visiem līdzekļiem vērsās pret sīkāko ideoloģiskās diversijas iespēju.

Summary

The study focuses on the diary entries of a Latvian homosexual man, Kaspars Aleksandrs Irbe (1906–1996), from the Stalinist and Khrushchev's Thaw period in the 1950s, which are dedicated to one of the descriptive aspects of the cultural environment – the book. Rich in facts and details, these notes provide insight into the reading habits of the time while also helping to evaluate the availability of books in bookstores and second-hand book shops. The article aims to apply the methodology of a queer eye to explore the opportunities to Irbe to access literature that was not saturated with Soviet ideology and could aid in the creation of an independent spiritual space, thus laying the foundation for individual survival strategies. Irbe's writings reveal an escape into the worlds created in books, allowing a temporary distraction from Soviet reality. While narrating the experience of escapism, the author simultaneously contextualizes the availability of various authors, types, and genres of literature during a time when censorship and different organizations of security seemingly sought to eliminate even the slightest opportunity for ideological diversity.

levads

Biedrība "Ascendum" 2021. gadā laida klajā Kaspara Aleksandra Irbes 69 gadus rakstītas dienasgrāmatas pirmo daļu – "Slēptā dzīve. Homoseksuāļa dienasgrāmata, 1927–1949", un noris arī turpmāko gadu pierakstu sagatavošana publicēšanai. Bijušajā postpadomju telpā tā ir vienīgā saglabājusies dienasgrāmata, kas rakstīta tik ilgi, tostarp ietverot visu Latvijas padomju varas periodu no tās pirmās līdz pēdējai dienai (taču Irbe nerakstīja katru dienu, turklāt no dienasgrāmatas ir pazuduši trīs pusgadi, dažus ierakstus viņš vecumdienās iznīcināja).¹ Aptuveni trešdaļa pierakstu dienasgrāmatā ir veltīta "romantiskajiem piedzīvojumiem" un "sporta gaitām", kā autors konsekventi dēvē regulāri praktizēto krūzingu² un vuajērismu³, taču tikpat detāli viņš apraksta ikdienu – sabiedrību, pilsētvidi, notikumus, gastronomiju, modi, kultūru. Raksta fokusā ir tikai viens kultūras elements – grāmata, turklāt ierobežotā laika nogrieznī – 20. gadsimta 50. gados, kad staļinismu (1928–1953) nomaina Hruščova atkusnis (1953–1964), dienasgrāmatas autors ir fizisko spēku pilnbriedā, darbīgs, pārsvarā finansiāli nodrošināts un ieinteresēts lasāmvielas iegūšanā.⁴ Pierakstos viņš atsaucas tikai uz pirmskara Latvijā vai Rietumos izdoto literatūru no antikvariāta, specializētajā ārzemju literatūras veikalā nopērkamajām grāmatām vai pasaules klasiskās literatūras tulkojumiem latviešu valodā, ko 50. gadu vidū sāka izlaist Latvijas Valsts izdevniecība (turpmāk – LVI). Irbe skolā bija apguvis trīs svešvalodas (vācu, angļu, franču), literatūru, psiholoģiju un filozofiju.⁵ Viņš pārzināja arī krievu valodu, pieprata jidišu, ko bija ielāgojis, dzīvojot Dubultu vasarnieku

1 Pirmais ieraksts dienasgrāmatā datēts ar 1927. gada 24. februāri, pēdējais veikts 1996. gada 12. martā, sešas dienas pirms nāves.

2 Krūzings (no angļu val. *cruising*), homoseksuāļu slengā iepazīšanās vai seksuālu sakaru meklēšana parkos un publiskajās tualetēs.

3 Vuajērisms – pārejoša vai pastāvīga tieksme skatīties uz citu cilvēku seksuālo vai intīmo rīcību, kas notiek novērotajam cilvēkam nemanot un parasti noved pie vērotāja seksuāla uzbudinājuma un masturbācijas.

4 Konkrētā desmitgade izvēlēta pārskatāmības dēļ – Irbes pieraksti no 1956. gada kļuva arvien apjomīgāki un detalizētāki, un to atspoguļošanai vēlākajās desmitgadēs nepieciešams plašāks izklāsts.

5 1927. gadā Irbe absolvēja Rīgas Jūrmalas pilsētas 1. vidusskolas humanitāro klasi, mācību iestādes nosaukums dažādos avotos ir atšķirīgs. Sk.: Radovics, Ainārs. Šmidhena un Bērziņa Dubultu ģimnāzija. Pieejams: <https://jurnalaskratuve.lv/places/view/13> [sk. 06.03.2023.].

kopienā,ursos mācījies latīņu valodu,⁶ tāpēc padomju periodā, kad bija ierobežota pieeja informācijai, Irbe, pateicoties humanitāro zināšanu pamatam, varēja studēt lietoto grāmatu veikalos nopērkamo literatūru, kā arī laikrakstus krievu, vācu, angļu un franču valodā, tā veidojot savu neatkarīgo viedokli. “Visu svarīgāko literatūrā, mākslās, zinātnēs zinu,”⁷ Irbe raksturo sevi. Viņa pastāvīgo interesi par valodām, literatūru, mākslu apliecina iepriekšējo desmitgažu ieraksti dienasgrāmatā: lasījis sengrieķu un romiešu vārsmas, pētījumus par antīko kultūru, renesanses mākslu, Rietumeiropas, krievu, skandināvu un latviešu literatūras klasiku. Dienasgrāmatas autors spējis lietpratīgi izmantot dažādus informācijas avotus – pierakstos ir norādes gan uz pasaules kultūras vēstures klasikas darbiem – viņš vairākas reizes atsaucies uz Leonardo da Vinči (*Leonardo da Vinci*, 1452–1519) un Pētera Čaikovska (*Pjotr Čajkovskij*, 1840–1893) personībām –, gan uz padomju laikam netipiskām zināšanām par seksualitāti, kas gūtas 20. gadsimta sākuma Rietumu un pēckara padomju bloka valstu speciālistu darbos, sasaistot tās ar savu empīrisko pieredzi (Lipša 2021).

Pētījumu iedvesmojusi Oksfordas Universitātes profesora Dena Hīlija (*Dan Healey*) ideja par “kvīra aci” kā metaforu atvērtam un vērīgam lasījumam; šis jēdziens ir jāskaidro kā īpašs jutīgums, kas palīdz atklāt pētāmā objekta daudzos informatīvos slāņus. Ņemot vērā padomju homoseksualitātes diskursu, ir jāprot “izlasīt stāstu citādi” (Healey 2017, 2020). Viņš norāda uz domāšanas veidu, kāds nepieciešams “kvīra acs” trenēšanai – meklēt stāstu tur, kur, šķiet, nav nekādas saistības ar meklēto, būt vērīgam pret “kvīru iespējamībām” pētāmajā materiālā, trenēt “ožu” un “instinktu” (Lipša 2019). Padomju periodā, īpaši pirmajās pēckara desmitgadēs, rakstītu kvīru dienasgrāmatu, kas pieejamas pētniekiem, ir saglabāties maz, un Hīlijs ir pievērsies pēckara padomju sistēmā dzīvojoša Irbes vienaudža, par homoseksualitāti notiesātā un Gulagā nometinātā dziedātāja Vadima Kozina (*Vadim Kozin*, 1903–1994) pēc Staļina nāves dažus gadus rakstītai dienasgrāmatai,⁸ bet Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūta pētnieks Jānis Ozoliņš, veicot pilnu dienasgrāmatas rekonstrukciju, analizējis kino režisora Gunāra Pieša (1931–1996)

6 Irbe bija apguvis arī Braila rakstību. Viņa pirmā darbavieta bija Tautas labklājības ministrija (1932–1939), kur strādāja Sociālās apgādes nodaļā un koordinēja Strazdumuižas Neredzīgo un vājredzīgo izglītības biedrības “Neredzīgo institūts” bibliotēkai nepieciešamo grāmatu pārrakstīšanu Braila raksta latviešu valodā.

7 29.08.1952. Šeit un turpmāk dienasgrāmata citēta pēc: Irbe, Kaspars Aleksandrs. Dienasgrāmata. Latviešu folkloras krātuves digitālais arhīvs. Autobiogrāfiju krājums, Nr. LFK Ak [47], norādot konkrētu ieraksta datumu.

8 Healey, Dan (2017). *Russian Homophobia from Stalin to Sochi*. London: Bloomsbury Academic, pp. 73–89.

“ego-dokumentu”, kura lielāka daļa tapusi vēlāk par rakstā aplūkotajiem 50. gadiem.⁹ Gan sava laika slavenība Kozins, gan režisors “ar neciešamo raksturu” Piesis bija radošas, sabiedrībā zināmas personības, kas pierakstus izmantoja arī māksliniecisko ideju fiksēšanai, taču Irbe ir tā sauktais vienkāršais cilvēks, kas apzināti izvairījās no karjeras un plašas sabiedrības par labu noslēgtai privātai dzīvei.

Lai plašāk atklātu Irbes pierakstu daudzslāņainību, materiāla analizē ir izmantota tuvlasījuma (*close reading*) metode, kas sakņojas britu literatūras pētnieka un psihologa, jaunās kritikas pamatlicēja Aivora Ārmstronga Ričardsa (*Ivor Armstrong Richards*, 1893–1979) aicinājumā pievērsties tekstam, neņemot vērā kontekstu, proti, būt ar rakstīto “viens pret vienu”. Tam vislabāk noder neliels teksts vai teksta fragments. Mūsdienu skatījumu uz tuvlasījumu sniedz literatūras profesora Devida Grīnhema (*David Greenham*) darbs *Close Reading* (“Tuvlasījuma pamati”), kurā aprādīts, kā lasītājam saskatīt teksta informatīvās šķautnes, kuras iepriekš nav pamanītas.

Raksta mērķis ir, balstoties Irbes 50. gadu dienasgrāmatu pierakstos, parādīt alternatīvus personas iekšējās brīvības meklējumus padomju ideoloģijas piesātinātajā ikdienā. Irbe šādu iespēju saskatīja mākslas, īpaši grāmatu, pasaulē – ne vien lasāmvielas izvēlē, bet arī iekāroto grāmatu medībās, iegādē, uzkrāšanā, studijās, kas, sastatot viņa fiksētos vērojumus ar periodikā un atsevišķos pētījumos aprakstīto laikmeta fonu, ir pretrunā kolektīvajai atmiņai un atklāj noteiktas sabiedrības grupas – kvīru – izdzīvošanas stratēģiju. Tāpēc sākumā tiks aprakstīta dienasgrāmatas autora kā īpatnas (citviet – savdabīgas) personas tapšana, kas noteica arī viņa ieinteresētību konkrētā lasāmvielā, bet tālāk – viņa eskeipisma pieredze un prakse, iepērkoties Rīgas centra antikvariātos un vērtējot izlasīto.

Irbes kā īpatnas personas sevis dokumentēšana

Irbe sevi definē kā romantiķi, kam zūdošā vienmēr ir žēl. “Tā tas ir mums, visiem romantiķiem. Arī pārējiem pagājušie laiki liekas interesantāki par esošajiem.”¹⁰ Šī iemesla dēļ jaunais Irbe arī uzsāka dienasgrāmatu – bija jāpieraksta, lai, vēlāk pārļasot, spētu labāk atcerēties un atceroties atkārtoti piedzīvot, jo “bez atmiņām dzīve ir nedzīvota”.¹¹ Dzīves gaitā viņš ik pa

9 Ozoliņš, Jānis (2024). Akumulējot negatīvos afektus: padomju Latvijas kinorežisora Gunāra Pieša dienasgrāmata. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 120, 81.–102. lpp.

10 27.07.1940.

11 05.11.1935. un 15.05.1974.

laikam pārlasīja iepriekš rakstīto, bet mūža nogalē arī skaidroja, komentēja un pasvītēja ar sarkanu, jo bija izlēmis, ka dienasgrāmatu atstās mantojumā kādam spējīgam rakstniekam vai zinātniekam psihologam.¹² Pierakstītais autora domu izklāsts un izteiksmes veids atbilst klasiskajam priekšstatam par romantiķa pašrefleksijām – vienpatis, kaislību pārņemts dumpinieks, kas alkst harmonijas, skumst par notiekošo pasaulē, tiecas uz gaismas uzvaru pār tumsu. Šāds pasaules skatījums, mēģinot iztulkot pieredzi binārās opozīcijās, miesu pretstatot garam, seksuālo baudu – mākslas apcerei vai katarsei, satraukumu – mieram un labsajūtai, ir saistīts ar sevis kā “savdabīgas personības” apzināšanos.¹³ Irbe sevi par homoseksuāli ne reizi nav nosaucis, tomēr jēdzienu “īpatns” vai “savdabīgs” lieto “es esmu kvīrs” nozīmē. No dienasgrāmatas ierakstiem var secināt, ka viņš kopš jaunības ir interesējies par seksualitāti kā svarīgu savas sarežģītās personības šķautni, piemēram, atsaucas uz šveiciešu zinātnieka Augusta Forela (*Auguste-Henri Forel*, 1848–1931) apjomīgo – četras grāmatas – dabaszinātnisko, psiholoģisko un higiēnisko apcerējumu “Dzimumu jautājums”.¹⁴ 1959. gada vasarā Irbe vairākkārt min, ka aizrautīgi lasa nesen pirktu profesora Forela grāmatu *Die sexuelle Frage*,¹⁵ kura, lai gan izdota 1913. gadā, joprojām ir moderna un aktuāla, sevišķi “attiecībā uz perversajiem” – lai varētu plašāk izprast to dvēseles dzīvi un stāvokli sabiedrībā.¹⁶ Tātad zināšanas, kas 50. gados nebija iekļautas oficiālajā, medicīniski tiesiskajā diskursā par seksualitāti, tostarp homoseksualitāti, Irbe ieguva, lasot 20. gadsimta sākuma zinātnieku sacerējumus, piemēram, vācu pirmā seksologa Ivana Bloha (*Iwan Block*, 1872–1922)¹⁷ un itāļu antropologa Paolo Mantegacas (*Paolo Mantegazza*, 1831–1910)

12 1992. gadā viņš komentējis 1953. gada 11. novembra ierakstu, kurā apcer romantisko apmātību ar kādu K., tāpēc sadedzinājis ierakstus, ko nevēlas atstāt nākamajām paaudzēm.

13 29.08.1953.: “Vārtos pa dažādiem dubļiem, kas, ievērojot manu miesas skaistumu un garīgo attīstību, man galīgi nepiemērots un pašam pretīgs. Riebīgi!”

14 Latviešu valodā grāmata iznāca 1930. gadā Roberta Krodera (1892–1956) tulkojumā, un to laida klajā izdevniecība “Argonauti”.

15 Forel, August (1913). *Die sexuelle Frage*. München: Verlag von Ernst Reinhardt.

16 25.08.1959.

17 Iespējams, tas ir Ivana Bloha fundamentālais darbs par seksualitātes un kultūras korelāciju *Das Sexualleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur* (1907). Berlin: Louis Marcus Verlagbuchhandlung.

darbus,¹⁸ kas pārstāv seksuālā modernisma virzienu un 50. gados bija nopērkami Rīgas antikvariātos.

Skaidrodams savus seksuālos paradumus, Irbe ir pretrunīgs: no vienas puses – viņš bija pārliecināts, ka seksuālo dziņu apmierināšanā (viņš to dēvē par kaislību) nav nekā nosodāma, tas ir varens spēks, kas vada un triec dvēseli neatkarīgi no cilvēka gribas. No otras – ka ar šīm dziņām ir jācīnās, tā ir mūžīga un grūta cīņa ar sevi. Vārtīšanos pa dubļiem, kā Irbe dēvē neveiksmes seksuālajos kontaktos, ir jākompensē ar skaisto – dabu, mūziku, literatūru, tomēr – ko darīt, “kad kaislību ārprāts pārņem dvēseli?”¹⁹ Šāda retorika 50. gadu dienasgrāmatā atkārtojas bieži. Pētniece Ineta Lipša, kas viņa kaislības nodēvējusi par Dostojevskā varoņu cienīgām, plaši aprakstījusi Irbes kā kvīra pašdokumentēšanos (Lipša 2021).

Dienasgrāmatas autora intereses atspoguļojas arī pierakstos fiksēto grāmatu tematikā. Pirmajos gados dienasgrāmatā dominē romantika, viņš citē Aspazijas (1865–1943), Friča Bārdas (1880–1919), Alfrēda de Misē (*Alfred de Musset*, 1810–1857) dzeju, Augusta Saulieša (1869–1933) stāstā “Soda diena” ietvertās pārdomas par dzīves jēgu. Vēlāk, 50. gados, raksta, ka daudzus sacerējumus lasa atkārtoti, piemēram, Aleksandra Dimā (*Alexandre Dumas*, 1802–1870) romānu “Karalienes kaklarota”,²⁰ Aleksandra Puškina (*Alexandr Pushkin*, 1799–1837) romānu vārsnās “Jevgeņijs Ņegins”,²¹ vēl un vēlreiz pārlasa Aspazijas un Raiņa (1865–1929) dzeju un antīko autoru darbus, kas emocionāli “paceļ”. Viņš apraksta tikko iegādāto Onorē de Balzaka (*Honoré de Balzac*, 1799–1850) romānu “Zaudētās ilūzijas”,²² kas viņu ir aizkustinājis līdz asarām, sajūsminās par personas brīvību, ko atklāj Džovanni Bokačo (*Giovanni*

18 Runa ir par cilvēku dzimumattiecību antropoloģiski kultūrvēsturisko pētījumu *Gli Amori degli Uomini*, kas itāliešu valodā iznāca 1885. gadā. Irbe, visticamāk, ir iegādājies vācu izdevumu *Die Geschlechtsverhältnisse des Menschen: anthropologisch-kulturhistorische Studien* (1908). Berlin: Neufeld & Henius Verlag.

19 10.12.1950.

20 22.12.1950.: “Gultā nobeidzu lasīt Dimā jauko romānu Karalienes kaklarota. Brīnišķi uzrakstīts. Jūtams rokoko gars.” Aleksandra Dimā (tēva) izmeklētus rakstus 10 sējumos, tostarp romānu “Karalienes kaklarota”, 1938. gadā klajā laida izdevniecība “Grāmatu draugs” Jēkaba Jansona-Saivas (1890–1953) tulkojumā.

21 03.01.1952.: “Drusku lasīju Jevgeņiju Ņeginu”. Romānu vārsnās pirmo reizi latviešu valodā tulkojis Herberts Dorbe (1890–1953) 1928. gadā, un tas izdots 1930. gadā spiestuvē “Burtnieks”. 1948. gadā “Jevgeņijs Ņegins” iznāca Jāņa Plauža (1903–1952) un Andreja Šmidres (1905–1972) tulkojumā Latvijas Valsts izdevniecībā. Iespējams, Irbe lasīja kādu no oriģinālversijām.

22 Cilvēciskās komēdijas cikla romānu trīs daļās “Zaudētās ilūzijas” Jausmas Ābramas (1912–1994) tulkojumā LVI laida klajā 1955. gadā.

Boccaccio, 1313–1375) noveļu krājums “Dekameron”,²³ taču tikpat ieinteresēts ir, lasot grāmatas par eksotisku zemju un tautu dzīvi, piemēram, vācu ģeogrāfa un etnologa Karla Helbiga (*Karl Martin Alexander Helbig*, 1903–1991) ceļojuma piezīmes *Urwaldwildnis Borneo. 3000 Kilometer Zick-Zack-Marsch durch Asiens größte Insel* par Borneo tuksnesi²⁴ vai etnologa un rakstnieka Ēriha Vustmana (*Erich Wustmann*, 1907–1994) Lapzemes piedzīvojumu grāmatu *Klingende Wildnis. Erlebnisse in Lappland*.²⁵ Viņa uzmanību antikvariātā bija piesaistījušas arī franču kurtizānes, rakstnieces un literārā salona saimnieces Ninonas de Lanklo (*Ninon de L'Enclos*, 1616–1705) vēstules un kāda nezināma autora erotiska rakstura sacerējums, kurā, spriežot pēc aprautajiem vārdiem, kādos Irbe citkārt mēdza fiksēt seksuālas darbības, bija aprakstīta seksa tehnika.²⁶ Antikvariātā viņš bija iegādājies arī vācu mākslinieka Hansa Holbeina, jaunākā (*Hans Holbein, der Jüngere*, 1497–1543) kokgriezumu cikla *Bilder des Todes* (“Nāves deja”, 1524–1526) reprodukciju izdevumu,²⁷ kā arī vācu kultūras vēsturnieka etnologa Ferdinanda fon Raicenšteina (*Ferdinand von Reitzenstein*, 1876–1929) apcerējumu par eiropiešu mīlestības un laulības izpratni kopš senatnes *Liebe und Ehe im europäischen Altertum*, kas ir piektais sējums apjomīgajā pētījumā.²⁸

Izlasītā fiksēšana, kaut vai tikai autoru vai nosaukumu līmenī, spriedumos demonstrēta pieredze, zināšanas valodās un izvēlētajā materiālā, spēja vērtēt objektīvi stiprina rakstītāja pašvērtību. Tas ir veids, kā radīt un rādīt sevi tādu, kāds atbilstu Irbes priekšstatiem par labāku, gaišāku personību. Piemēram, fiksējot faktu, ka LVI tikko izdotas Apulēja “Metamorfozas”,²⁹ norādījis, ka viņa rīcībā ir arī izdevumi vācu un latīņu valodā, bet, pārlasot latviešu valodā, par jaunu guvis brīnišķu pārdzīvojumu un “it kā pārceltos tālajā nebūtībā aizgājušajā senatnē”. Norādījis arī, ka

23 Maijas Kvelde (1923–2011) tulkojumā un Maijas Silmales (1924–1973) atdzejojumā no itāļu valodas “Dekameronu” LVI izdeva 1958. gadā.

24 Grāmata ir piedzīvojusi četrus izdevumus 1940., 1941., 1942. un 1957. gadā. Iespējams, viņa rīcībā bija jaunākais izdevums.

25 Wustmann, Erich (1956). *Klingende Wildnis. Erlebnisse in Lappland*. Eisenach; Kassel: Erich Röth Verlag.

26 15.08.1957.

27 07.10.1958.; Holbein, Hans, der Jüngere (1930). *Bilder des Todes*. Leipzig: Insel-Verlag.

28 11.10.1959.; Reitzenstein, Ferdinand (1910). *Liebe und Ehe im europäischen Altertum*. Stuttgart: Franckh'sche Verlagshandlung.

29 Apulēja “Zelta ēzelijs jeb pārvērtības vienpadsmit grāmatās” LVI laida klajā 1959. gadā.

grāmatu rediģējis viņa vēstures skolotājs Lukstiņš³⁰, kuram šis darbs, ņemot vērā tā plašās zināšanas, ir īsti piemērots.³¹ Šie daži teikumi atklāj Irbes vērtējumu par sevi – izglītots un zinošs, spēj novērtēt un baudīt antīko tekstu, gūstot katarsi, turklāt labi pārzina latviešu kultūras nozari, personiski pazīstot tulkotāju.

Eskeipisms kā Irbes izdzīvošanas stratēģija

Vērtējot Irbes

dienasgrāmatā fiksētās epizodes, kurās autors apraksta pārdomas un sajūtas, kādas konkrētā brīdī izraisa lasāmviela, jēdziens "eskeipisms" tiek lietots tā klasiskajā izpratnē – kā centieni aizbēgt, izvairīties no nepatīkamā, mēģinājumi izstumt to no apziņas, piesātinot apziņu ar patīkamo.³² Literatūrzinātnē ar šo vārdu arvien biežāk saista fantāzijas literatūru. Zinātniskās fantastikas žanrs, kas iekļaujas fantāzijas literatūrā un kas 20. gadsimta 60. un 70. gados aizrāva daudzus lasītājus Padomju Savienībā, 50. gados vēl nebija iecienīts, un, spriežot pēc Irbes tekstiem, viņa interešu lokā tas nebija arī vēlāk (Simsone 2023). Viņa fantāziju ierosināja daļliteratūra vai uzziņu literatūra par iepriekšējo gadsimtu kultūru, sabiedrību, mākslu – "pagātni, kuras vienmēr žēl". Irbes gadījumā lieka ir arī aktuālā diskusija par daļliteratūras lasīšanu kā eskeipismu pašu par sevi un to, vai darbība, kas pagērē noteiktu intelektuālu piepūli, vispār var būt bēgšana patīkamajā (Assereckova 2015). Šādi pārspriedumi korelē ar 21. gadsimta otrās desmitgades informatīvo pārsātinājumu un izklaides dominanci kultūrtelpā, nevis 20. gadsimta 50. gadu ikdienu, kad grāmatas bija svarīgākais un apjomīgākais informācijas nesējs.

Grāmatas nav vienīgā pasaule, kurā Irbe meklē mirklīgu emocionālu patvērumu, taču tās organiski iekļaujas naratīvā. Viņa epistolārās reminiscences aptver ne tikai kādu novecojušu aktieri, ko pamanījis uz ielas, vienaudžu komponistu sacerējumu atskaņošana radio, grāmatu, ko atkal pārlasa, atceroties ar to saistītu notikumu vai

30 Gustavs Morics Lukstiņš (1894–1987), latīņu un grieķu valodas skolotājs, mācīja arī Rīgas Jūrmalas pilsētas ģimnāzijā (1921–1936), otrās padomju okupācijas laikā strādāja Latvijas Valsts universitātē Vēstures un filozofijas fakultātē, kurā mācīja Latvijas un Senās Romas vēsturi, 1948. gadā atbrīvots no darba. No sengrieķu valodas tulkojis Platona un Hērodota darbus, sengrieķu mītus un varoņteikas, no latīņu valodas – Jūlija Cēzara tekstus, sastādījis latīņu-latviešu vārdnīcu.

31 09.03.1960.

32 Tā šis jēdziens skaidrots "Preses lasītāja svešvārdu vārdnīcā" (Rīga: Nordik, 2004). Vārdnīcas *Merriam-Webster* globālā tīmekļa vietnē sniegta šāda definīcija: eskeipisms ir prāta novirzīšana uz tēlainu (iztēlotu) darbību vai izklaidi kā bēgšana no realitātes vai rutīnas (merriam-webster.com/dictionary/escapism). Kembridžas vārdnīca skaidro, ka tas ir veids, kā izvairīties no nepatīkamas vai garlaicīgas dzīves, īpaši domājot, lasot utt. par aizraujošākām, bet neiespējamām darbībām. Mūsdienās šo jēdzienu mēdz attiecināt uz piedzīvojumu filmām, un daudziem cilvēkiem eskeipisma veids ir došanās atvaļinājumā (dictionary.cambridge.org/dictionary/english/escapism).

cilvēku. Arī biežo kapu apmeklējumu var uzskatīt par Irbes bēgšanu patīkamajā, proti, atgriešanos bērnībā vai jaunībā, kurā viņš "var satikties" ar vecākiem un tuviniekiem, "aprunāties" ar Raini un Aspaziju un, apstaigājot Brāļu kapu apbedījumu rindas, iztēloties, kāda varētu būt veidojusies kritušo kareivju dzīve. 50. gados autors pierakstos konsekventi lieto pirmskara ielu un vietu nosaukumus: viņš iet pa Brīvības ielu, sēž uz soliņa Vērmanes dārzā, apmeklē kino *Splendid Palace*, iepērkas Armijas ekonomiskajā veikalā vai arī Jūrmalas bodītē, ko dēvē bijušā īpašnieka vārdā.³³ Par spīti sapratnei, ka pasaule ir neatgriezeniski mainījusies, pagātne viņa apziņā ir dzīva.

Līdz 50. gadu otrajai pusei Irbe ignorēja, viņaprāt, ideoloģizēto pēckara Latvijā izdoto jaunāko latviešu literatūru, izvēlējās tikai pasaules klasikas tulkojumus, nepameklēja teātrus – jo nav vērts tērēt laiku necilām izrādēm, ja labākie mākslinieki ir emigrējuši.³⁴ Viņa attieksmi pret notiekošo raksturo ieraksts, kas tapis pēc rudens izstādes Botāniskajā dārzā, un paustā vilšanās ir attiecināma arī uz citām dzīves jomām. Izstādē apskatījis "slaveno Mičurina safrāna pepiņu", Irbe konstatē, ka āboli nav tādi, kā aprakstīti grāmatā un tēloti gleznās: "Viss samelots, kā parasti visās lietās."³⁵ Tomēr ne tikai vilšanās padomju idejās³⁶ Irbi pievērs savas iekšējās telpas meklējumiem, jo literatūrā viņš meklē patvērumu kopš jaunības. Brīžos, kad apkārtējā pasaule ir pārlietu draudīga, Irbe ienirst grāmatu uzburtajā realitātē, piemēram, 1944. gada oktobrī, kad viņa māte mirst, trūkst pārtikas, ik dienas tiek saņemtas satraucošas ziņas par radiem un kaimiņiem, arvien tuvāk dun kara troksnis, dramatisko notikumu aprakstu viņš beidz ar piezīmi, ka lasa Pētera Beltes (1862–1945) apcerējumu "Rīgas Jūrmalas, Slokas un Ķemeru pilsētas ar apkārtni", ko atradis kādā ieliņā pēc vācu zaldātu aiziešanas. 1945. gada 9. janvārī fiksēts – elektrības nav, "ārā bļautās kareivji, visapkārt baigi," bet viņš pie petrolejas lampiņas lasa Kārļa Strauberga (1890–1962) sastādīto grieķu lirikas antoloģiju; 26. februārī, ka slimu ar gripu, fronte ir pavisam netālu, viņš lasa "Dafni un Chloju".³⁷ Interesanti, šis darbs

33 18.03.1956.

34 14.09.1947.

35 29.09.1956.

36 Jaunībā Irbe pauda liberālas idejas, bija strikti noraidošs pret Kārļa Ulmaņa (1877–1942) politiku, nicināja vāciešus, kaut arī atzina to kultūras nozīmīgumu, sākotnēji apsveica Sarkanās armijas ienākšanu valstī, uzskatot, ka tā paglābs no nacisma, taču ātri vīlās, pamazām pārtopot kaismīgā nacionālistā.

37 Longa darbs "Dafnis un Chloja" Pāvila Roziša (1908–1937) tulkojumā latviešu valodā pirmo reizi izdots 1920. gadā, taču iespējams, ka Irbes rīcībā bija 1942. gadā "Zelta ābeles" apgādā iznākušais izdevums.

dienasgrāmatā minēts vairākkārt, piemēram, pēc 13 gadiem fiksējis, ka Dzirnau ielas antikvariātā laimējies iegādāties šo Longa sacerējumu – “brīnišķo klasiskās senatnes atspulgu un vienu no visvaldzinošākajiem darbiem, kādi ir zināmi”.³⁸ 50. gadu sākumā, kad Irbe ir bez darba un naudas, viņš fiksē, ka lasa grieķu liriku – anakreontiskās dziesmas – un piebilst, ka lasīs vēl.³⁹ Līdzko Irbe finansiāli atgūstas, viņš sāk iegādāties grāmatas un apraksta sajūtas, kādas sniedz to lasīšana. Par “Tūkstots un vienas nakts pasakām” raksta, ka tās “dvēseli paceļ sapņu pasaulē un krāšņais, vecais darbs atstāj brīnišķu iespaidu,”⁴⁰ ka, lasot Hāmana mākslas vēsturi, spilgti iejūtoties cilvēces pagātnē, un tā, “ceļojot pa pagājušajiem laikmetiem, rodoties īpatnējs pārdzīvojums iztēlē”.⁴¹ Tuvlasījums ļauj plašāk uztvert rakstītā slēpto vēstījumu: kādiem vārdiem ir aprakstīta tā vai cita persona, darbība, parādība, kā veidots teikums, vai un cik secīgi izklāstīta doma piekoptajā konspirācijā, kas ir gan apzināta, gan nepazināta.⁴² Irbem ir plašs vārdu krājums, trāpīga leksēmu izvēle, pareizrakstības⁴³ un interpunkcijas zināšanas; neapstrīdami, to pamatā ir izglītība un plašā lasīšanas pieredze. Autora personība atspoguļojas tajos teksta izteiksmes līdzekļos, piemēram, īpašības vai apstākļa vārdos, kas raksturo pozitīvu vai negatīvu, turklāt izkāpinātu vērtējumu. Apzīmētāju “lielisks, skaists, iespaidīgs, glīts, gaumīgs, elegants, vērtīgs, valdzinošs, dārgs” vai – tieši pretēji – “riebīgs, pretīgs, nomācošs, netīrs, izvirtis” u. tml. biežais lietojums, arī pārākajā vai vispārākajā pakāpē, vislabāk atklāj autora emocionāli jutīgo pasaules uztveri.

Irbe ir estēts, tāpēc viņa uzmanības laukā ir viss, kas saistīts ar skaisto – ziedi pagalma dobēs un pilsētas apstādījumos, tīrība un kārtība privātajā un publiskajā telpā, daba, apgērbs, ķermenis; dienasgrāmatā šiem tematiem veltīti detalizēti apraksti. Irbe visbiežāk “skaistās grāmatas” lasa vakaros, “savās omulīgajās istabiņās,”

38 23.10.1958.

39 04.10.1950.

40 16.10.1957.

41 04.11.1957. Visdrīzāk, Irbe raksta par vācu mākslas vēsturnieka Riharda Hāmana (*Heinrich Richard Hamann*, 1879–1961) sarakstīto mākslas vēsturi divos sējumos. Sk.: Hamann, Richard (1933). *Geschichte der Kunst*. Berlin: Th. Knaur Verlag.

42 Dienasgrāmatas autors apzinājās, kas var notikt, ja rakstītais nonāks svešās rokās, tāpēc ļāvēs gan pašcenzūrai, gan rūpīgi apdomātai bezierunu konspirācijai. Vecumdienās savus konspiratīvos 40. un 50. gadu sākuma pierakstus viņš skaidroja ar bailēm no Valsts drošības iestādēm.

43 Jāņem vērā, ka arī 50. gados viņš izmantoja vidusskolas laikā (20. gadsimta 20. gadu otrajā pusē) lietoto valodu, kas atsevišķos gadījumos neatbilst mūsdienu ortogrāfijai.

un tās viņam sagādā "lielu prieku, baudu un dod dzīvei kādu saturu". Tāpēc sajūsma vai impulsīvs pirkums, iespējams, ir atslēgas vārds Irbes grāmatu izvēlei, taču ir daži parametri, kas grāmatu kā poligrāfisku produktu viņa acīs padara vēl iekārojamāku – labs iesējums un kvalitatīvas ilustrācijas. Vairums grāmatu, ko viņš iegādājās, ir bagātīgi ilustrētas, piemēram, antikvariātā par 150 rubļiem pirktā 1927. gadā Vācijā izdotā tikumu vēsture ir respektabls izdevums ar 200 ilustrācijām, līdzīga ir arī erotiskās mākslas vēsture ar 385 ilustrācijām. "Grāmatnīcā pretim operai"⁴⁴ iegādājies anatomiju māksliniekiem, "kurā ir ļoti interesanti antīko skulptūru attēli". Viņš apraksta dienu, kad nopircis vācu marksista, kultūras vēsturnieka un mākslas kolekcionāra Eduarda Fuxa (*Eduard Fuchs*, 1870–1940) fundamentālā darba "Ilustrētā morāles vēsture no viduslaikiem līdz mūsdienām" pirmo sējumu par renesansi,⁴⁵ un, braucot mājup, abi ar paziņu vilcienā ar interesi pētījuši attēlus.

Tikpat svarīgs Irbem ir grāmatas iesējums – nereti norādīts, ka grāmata glīti iesieta, piemēram, Kristapa Eliasa apcerējums par holandiešu vecmeistariem,⁴⁶ minēts, ka vairums grāmatu ir ļoti glītos vākos, drēbi pārvilkas, zelta burtiem, un tādu ir patīkami turēt rokās, kas apliecina, ka lasāmvielas ārējam veidolam eskeipisma praksē arī ir liela nozīme. Irbes izpratni par emocionālo un estētisko komfortu ilustrē 1958. gada Jāņu vakarā rakstītais: "Istabiņa spodra un glīta. Balts galdiņš un skapītis. Mīkstajam krēslam balts pārklājs. Uz gaiši zilajiem plauktiem baltas bļodiņas, sapirktais cukurs u.t.t. Uz plaukta arī par 100 rbļ. pirktā grāmata *Weltgeschichte der Theaters*.⁴⁷ Uz skapīša melna vāze ar svētajām Līgo svētku zālēm – ozolu, pīlādžu zariņiem, kalvām, papardēm." Austriešu rakstnieka, teātra vēsturnieka, libretista un Austrijas Nacionālās bibliotēkas direktora Džozefa Gregora (*Joseph Gregor*, 1888–1960) "Pasaules teātra vēsturei" ir vairāk nekā 800 lapu un 300 attēlu, un tā ir zelta rakstu klātā auduma iesējumā. Mūsdienu Rīgas retu un lietotu grāmatu antikvariāta "Gunas grāmatas" vadītāja Guna Zelmene privātā sarunā par apmeklētāju ieradumiem atzīst, ka kvīri ir otra lielākā pircēju grupa, viņu interesi saista retas vai senas grāmatas par kultūru, vēsturi, mākslu, arhitektūru, daiļliteratūru, arī atklātnes, fotogrāfijas vai sīklietas – izsmalcināti vai simboliski priekšmeti, kas iekļauj vairākas nozīmes un nereti tiek pirkti dāvanai. Pircēji ir ļoti zinoši, estēti, nereti arī izvēlīgi, skaidri noprotams,

44 11.03.1957.

45 11.04.1957.; *Illustrierte Sittengeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (1909). Bd. 1: *Renaissance*. München: Albert Langen.

46 04.03.1958.; Eliass, Kristaps (1957). *Holandiešu vecmeistari*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

47 Gregor, Joseph (1933). *Weltgeschichte des Theaters*. Zürich: Phaidon Verlag.

ka izraudzītajai lietai ir vairāki informatīvie slāņi, kuru atklāšanas prasme tiek gaidīta no dāvanas saņēmēja.

Analizējot Irbes antikvariātā pirkto grāmatu saturu, no 51 ieraksta, kuros 50. gadu dienasgrāmatā minēts konkrēts vai atšifrējams grāmatas nosaukums, aptuveni puse ir ilustrēti izdevumi ar kailu ķermeņu attēliem – dažādu laikmetu un kvalitātes zīmējumi, novilkumi, mākslas reprodukcijas, fotogrāfijas, kas veltītas seksualitātei un ar to saistītai tematikai. Tādas ir sabiedrības tikumu vai erotikas vēsturei, antīkās vai baleta mākslai veltītājās, eksotisko ceļojumu aprakstu un Āfrikas kultūru skaidrojošajās grāmatās. Nereti dienasgrāmatā, fiksējot jauniegūto grāmatu nosaukumus, Irbe norāda uz faktu, ka grāmatā ir daudz interesantu attēlu, kā arī reizēm min, ka šīs grāmatas aplūkojis ar kādu kopā. Tas ļauj secināt, ka viņš apstākļos, kad pornogrāfija bija aizliegta, savu seksuālo tieksmju papildīšanai izmantoja pieejamos legālos substitūtus. To apstiprina 1956. gada sākumā aprakstītās epizodes par Rīgas pilsētas Kirova rajona tautas tiesā, kur tobrīd Irbe ir tiesu izpildītājs, dabūtajām "pornogrāfiskajām kartītēm". Viņš raksta, ka no lietiskajiem pierādījumiem paņēmis interesantākās, lai gan visinteresantākās jau kāds cits bija paņēmis. Vēl viņš raksta, ka tobrīd iztiesā vairākas "porn[ogrāfiskas] krimināllietas".⁴⁸

Tomēr Irbes praktizētā ekeipisma apraksts nebūtu pilnīgs, neizskaidrojot baleta mākslai un antīkajai kultūrai veltīto grāmatu kolekcionēšanas dziļākos iemeslus. Ir zināms, ka 30. gadu sākumā dienasgrāmatas autors ir mācījies Nacionālās operas baletmeistares Aleksandras Fjodorovas (precējusies Fokina, 1884–1972) privātajā baleta studijā un, iespējams, vēlējies veidot karjeru baletā, kļūstot par horeogrāfu. Irbe raksta, ka daudzreiz fantāzijā uzplaukstot krāšņi iecerētā Ludviga van Bēthovena (*Ludwig van Beethoven*, 1770–1827) Mēnesnīcas sonāte un Pētera Čaikovska simfoniskā poēma "Frančeska da Rimini" (1876): "Iedomājos un kvēli izjūtu to horeogr[āfiju] veidojumus – kā es tos iecerējis."⁴⁹ Tāpēc lielo interesi par šo mākslu, kas saglabājas visu mūžu, dienasgrāmatas autors uztur ar regulāriem izrāžu, tostarp kinoteātros demonstrētu filmu, apmeklējumiem un visas pieejamās literatūras kolekcionēšanu.

Irbes aizrautību ar antīko kultūru Hīlijs nodēvējis par "nostalgiju pēc Atēnu klasikas," aprakstot to kā modernās Eiropas homoseksuālo vīriešu kopīgu mentalitāti (Healey 2017). Irbe daudzas lietas, vietas un parādības dēvē antīkās kultūras jēdzienos, piemēram, savu iecienīto socializēšanās vietu – publisko tualeti iepretim

48 17.02.1956.: "Kādu dienu skatījos kartiņas pornogr[āfiskajā] lietā. Žīdu inženieris uzņēmis kailas sievietes visnekastrīgākās pozās. Dažas interes[antākās] paņēmu. Apm[ēram] 350 kart[īņu] šai lietā, un dažas interesantākās jau bija paņemtas. [...] Ir arī lezbiešu pāri. Nav izprotams, vai Dzirnau ielas prostituētās, vai arī pierunājis parastas sievietes?"

49 04.09.1952.

Centrālajai dzelzceļa stacijai – par Vestas templi, otru – pie Operas – par Mauzoleju, starp apmeklētajām vietām ir arī altāris, orgānas, Venēra, Vesta, Amors. Lai raksturotu kvīru kopienas raibo sastāvu, viņš bieži izmanto Senās Grieķijas un Romas mitoloģijas tēlus, lietojot tādus apzīmējumus kā nimfas, fauni, priesteri, priesterienes (Lipša 2021). Irbes zināšanas un intereses ļāva brīvi rotaļāties ar šiem jēdzieniem.

Romantiķis, estēts un īpatna (savdabīga) personība Irbe kopš agras jaunības meklēja garīgo patvērumu lasītā ierosinātu fantāziju pasaulē. Viņa lasīšanas pieredzē vienkopus saplūst visdažādāko laikmetu, nozaru un autoru rakstītais, lai gan visvairāk aizrauj literatūra par pagātņi, jo šie “laiki liekas interesantāki par esošajiem”. Taču periodā, par kuru ir šis pētījums, Irbes apjūsmotie Senās Grieķijas un Romas skaistuma ideāli, balstīti gara un ķermeņa harmonijā, ir absolūtā pretrunā realitātei – gan tai, ko viņš piedzīvo kā padomju pilsonis, gan tai, kuru pats dēvē par kaislību. Līdzsvaru Irbe meklē lasāmvielā, ko arvien azartiskāk iegādājas grāmatnīcās un antikvariātos, un tās sniegtajās iespējās uz mirkli aizmirsties, uzkavēties iztēles radītajā telpā, kas nav atkarīga no realitātes. Tomēr jānorāda, ka aizraušanās ar tematikā, saturā un izskatā īpašu grāmatu kolekcionēšanu iekļaujas kvīru kultūras diskursā, ko apliecina daudzskaitlīgie ieraksti Irbes dienasgrāmatā.

Kaitīgā literatūra un “skaistās grāmatas”, ko iegādājas Irbe

Lai kontekstualizētu

Irbes dienasgrāmatā aprakstītās iepirkšanās epizodes, jāraksturo 50. gados pieejamās literatūras tirgus. Pētnieki Heinrihs Strods (1925–2012), Daina Bleiere (Bleiere 2017) un Aina Štrāle (Štrāle 2005, 2009) aprakstījuši situāciju, kāda izveidojās pēc Latvijas okupācijas 1940. gada augustā, kad stingri pēc sarakstiem no bibliotēkām un grāmatu veikaliem izņēma un iznīcināšanai paredzēja visas grāmatas, žurnālus, brošūras, atklātnes, dziesmas, attēlus un citu poligrāfisko produkciju, kuras saturs ir pretrunā ar padomju iekārtu un marksistisko pasaules uzskatu, slavina iepriekšējo valsts iekārtu, reliģiju vai ir pornogrāfiski. Padomju vara ierobežoja arī piekļuvi ārvalstu grāmatām – tās, turklāt ierobežotas tematikas un autorības, pasūtīnāt varēja tikai centralizēti. Valodnieks Andrejs Veisbergs norāda, ka saikne ar citu kultūru intelektuālo pieredzi ir būtiska gara brīvības iezīme, ko Latvijas pirmās brīvvalsts laikā (1918–1940) apzinājās vairums sabiedrības; šajā procesā būtisku vietu ieņem tulkotāja kā izglītotas, nozari pārzinošas un informētas personas faktors. Jau 1940. gada rudenī būtiski mainījās tulkotās literatūras un tulkotāju darba saturs; vācu un angļu kā iepriekš visbiežāk izvēlētas tulkojumvalodas un starpniekvalodas aizstāja krievu, daļēji literatūrā īsā brīdī par dominējošiem kļuva padomju rakstnieku sacerējumi. Strauji saruka tulkojumi no citām valodām, piemēram, skandināvu, romāņu un kaimiņu –

igauņu un lietuviešu –, taču pieauga nepieciešamība pēc tulkiem no krievu valodas (Veisbergs 2019: 176).

Režīmam nevēlamas literatūras iznīcināšana turpinājās arī vācu okupācijas laikā (1941–1944). 1944. gadā līdz ar otrreizējo padomju okupāciju cenzūra kaitīgās un bīstamās literatūras reģistru kampaņveidīgi papildināja. Situāciju raksturo Galvenās literatūras pārvaldes (turpmāk – GLP jeb glavļits)⁵⁰ priekšnieka V. Jaunzema 1948. gada atskaite par republikas grāmatu fonda attīrīšanu no politiski kaitīgās literatūras, kurā minēts, ka iepriekšējos gados izņemts vairāk nekā 12 miljonu eksemplāru, taču bibliotēkās joprojām atrodama lasāmviela, kas nav piemērota padomju pilsonim, tāpēc darba ir daudz un tas nemitēsies arī turpmāk. Latvijas GLP pēc Maskavas atbildīgo iestāžu norādēm no 1944. gada rudens līdz 1954. gadam 10 laidos publicēja Latvijas PSR izņemamo kaitīgo grāmatu sarakstu.⁵¹

1951. gadā Latvijas PSR Ministru padomes Galvenā literatūras un izdevniecību lietu pārvalde izdeva "Apvienoto un novecojušo izdevumu sarakstu (Nr. 1–7)" – vairāk nekā 280 lapaspušu apjomā un "Novecojušo izdevumu sarakstu (Nr. 8)", kurā bija ietvertas grāmatas svešvalodās, pārsvarā izdotas Rīgā, Liepājā, Vācijā un Krievijā. Grāmatzinātnieks Viesturs Zanders raksta, ka turpmāk cenzūras sarakstos iekļautais personiskajās bibliotēkās plauktā tika glabāts otrajā rindā. Tomēr arī šāda stratēģija reti attaisnojās: aktieru Irinas (1908–1999) un Arnolda (1910–1958) Stubau dzīvoklī Rīgas frankofilu pirmdienu pēcpusdienu sanākšanu jeb tā sauktās Franču grupas⁵² 12 dalībniekiem inkriminēja pretpadomju satura literatūras glabāšanu. Grāmatas, piemēram, Mārtiņa Zīverta lugu eksemplārs vai franču rakstnieka Andrē Žida (*André Paul Guillaume Gide*, 1869–1951) "Atgriešanās no PSRS" (*Retour de l'U.R.S.S.*, 1936), valsts drošības iestādēm noderēja par pierādījumiem paraugprāvā, tā signalizējot izglītotākajiem sabiedrības slāņiem, ka interese par Rietumu kultūru ir pieļūdzināma valsts nodevībai, tādēļ sodāma stingri (Bleiere 2017: 95). Apsūdzēto

50 Glavļits jeb Galvenā literatūras pārvalde (no abreviatūras krievu valodā) Padomju Savienībā – iestāde, kas veica cenzūras funkcijas (<https://tezaur.lv/glav%C4%BCits:1>). Likums par Latvijas PSR Galvenās literatūras pārvaldes dibināšanu pieņemts LPSR Ministru kabineta sēdē 1940. gada 9. augustā (<https://enciklopedija.lv/skirklis/22533-gr%C4%81matniec%C4%ABba-Latvij%C4%81>).

51 Vēsturnieks Jānis Riekstiņš secinājis, ka "izņemšanas kampaņas" izvērstas ikreiz pēc kāda augsti stāvoša kompartijas funkcionāra degradēšanas, piemēram, 1953. gadā pēc ilggadējā PSRS iekšlietu ministra Lavrentija Berijas (1899–1953) aresta, pēc diktatora Josifa Staļina (1887–1953) personības kulta atmakošanas, pēc Lazara Kaganoviča (1893–1991), Vjačeslava Molotova (1890–1986) un citu funkcionāru antipartijiskās grupas sagraves 1957. gadā.

52 "Franču grupa" ir PSRS drošības iestāžu dots apzīmējums latviešu inteliģences disidentu grupai, ko 1950. un 1951. gadā Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas darbinieki apsūdzēja buržuāziskajā nacionālismā un dalībā pretpadomju sanāsmēs.

atmiņas un pratināšanas protokoli atklāj, ka notikušajās kratīšanās nav bijis konsekvences pretpadomju saturu nesošo avotu izņemšanā: drošības iestāžu operatīvie darbinieki, piemēram, nebija aiztikuši literatūrzinātnieces Skaidrītes Sirsones (1920–1998) pirms kara Latvijā izdotās grāmatas, bet paņēmuši vācu okupācijas laika žurnālus, grāmatas, kā arī padomju laika fotogrāfijas, bet aktierim Miervaldim Ozoliņam (1922–1999) izņēma visas grāmatas franču valodā un visus latviešu grāmatu labākos izdevumus (Skultāne 2019).

Viss minētais attiecas uz publicētu literatūru un tās satura atbilstību vai neatbilstību marksistiskajam pasaules uzskatam, kas Padomju Savienībā noteica grāmatas turpmāko ceļu – tapt iznīcinātai, kļūt par lietisku pierādījumu tautas nodevēju prāvā, nokļūt specfondā,⁵³ iegult bibliotēku plauktos vai nonākt lasītāja rokās. Plašāk neiztīrējot, tomēr jāpaskaidro, ka padomju režīma hierarhijā GLP bija tikai daļa plašā un sazarotā kontroles mehānisma, kurā iekļāvās partijas centrālā, kā arī specializētā prese, kultūras un mākslas komitejas, nozares ministrija un radošo profesiju pārstāvju organizācijas, izdevniecības, redakcijas, kas, neizslēdzot cilvēciskā faktora nozīmību, kā arī – ne mazāk būtiski – pašcenzūru, noteica kāda konkrēta jaunradīta teksta turpmāko likteni (Briedis 2010). Svarīgi piebilst, ka priekšcenzūrai pakļauti bija arī visi pasaules un daļēji literatūras klasikas tulkojumi latviešu valodā, kā arī latviešu klasiķu darbu kopotie raksti vai izlases,⁵⁴ ko 50. gadu vidū arvien biežāk laida klajā LVI; pie lasītāja tie nonāca ar ideoloģiskas nostādnes saturošiem labojumiem, ievadu, pēcvārdu vai komentāriem. Aprakstot cenzūru, kam padomju periodā tika pakļauta visu nozaru literatūra, bet īpaši jaunradītā daļēji literatūra, literatūrzinātnieks Raimonds Briedis to dēvē par karu ar grāmatām.

Tikai daži ieraksti Irbes dienasgrāmatā norāda uz faktu, ka autors ir informēts gan par aizliegtās literatūras sarakstu pastāvēšanas faktu, gan sekām, ar kurām jāērķinās, ja tādu glabā. Ilustrācijai sīka epizode, kas dienasgrāmatā fiksēta 1950. gada 2. februārī: atrodoties slimnīcā un padzirdējis, ka pie viņa mājās vārtiņiem redzēta

53 Saīsinājums no “speciālais fonds” – padomju laikos bibliotēkās ierīkots slepens grāmatu fonds, kam lasītāji varēja piekļūt tikai ar īpašām atļaujām.

54 Šajā laikā LVI sāka izdot latviešu literatūras klasiķu darbu izlases vai kopotos rakstus. Piemēram, 1956. gadā pirmo reizi pēc Otrā pasaules kara iznāca Rūdolfa Blaumaņa “Stāsti un noveles” (tirāža 40 000 eksemplāru), Viļa Plūdoņa “Dzeja un proza” (40 000 eksemplāru), Aspazijas “Lirika” (20 000 eksemplāru). Iznāca arī Ernesta Birznieka-Upīša 85. dzimšanas dienai veltītā, krāšņi noformētā stāstu un tēlojumu “Izlase”, Viļa Lāča pārveidotais romāns “Zvejnieka dēls” (30 000 eksemplāru), Andreja Upīša “Sūnu ciema zēni” 4. izdevums (30 000 eksemplāru), Sudrabu Edžus “Dullais Dauka”, Elīnas Zālītes “Agrā rūsa” (abi 10 000 eksemplāru). Avots: žurnāls “Karogs”, 1956. gads, Nr. 5., 6., 12., rubrika “Bibliogrāfija”.

“Melnā Berta”⁵⁵, dodas noglabāt “agrāko laiku žurnālus u.t.t. Par tiem Kaupiņš esot notiesāts uz 10 gadiem”. 50. gadu sākumā, kad Irbe ir bez darba un naudas, ieraksti norāda uz grāmatu pārdošanu antikvariātam vai “uz ielas” kā pēdējo iespēju iegūt līdzekļus pārtikai.⁵⁶ Diemžēl ne reizi nav minēts kādas pārdotās grāmatas nosaukums. Desmitgades otrajā pusē, kad Irbes pieraksti kļūst plašāki un detalizētāki, precīzāk tiek minēti arī lasīto un iegādāto grāmatu nosaukumi, piemēram, 1954. gada 2. janvārī Irbe fiksējis, ka atkal lasījis brīnišķo Raiņa lugu “Uguns un nakts”, grieķu liriku un citas skaistas grāmatas, dažas Aspazijas dzejas, skaisto Lukretija “Lūgšanu Venerai”.⁵⁷ Ņemot vērā viņa interesi par literatūru, īpaši antīko autoru un romantismu, kas iepriekšējās desmitgadēs dienasgrāmatā izpausmes rada ne tikai lasāmvielas ierosināto pārdomu izklāstā, bet pat apjomīgos citējumos, jāsecina, ka viņam ir privāta bibliotēka; ierakstos minētas grāmatas, kas 50. gados satura vai autorības dēļ nebija pieejamas lasīšanai publiskā bibliotēkā vai nopērkamas grāmatu tirdzniecības tīklā, piemēram, filozofa Pētera Zālīša (1864–1939) apcerējums “Latviešu tautas dvēsele”.⁵⁸ Būtiski norādīt, ka Irbe visu mūžu nodzīvoja privātmājā, ko uz ilgāku laiku neatstāja, pat tuvojoties karadarbībai, turklāt viņš nemitīgi papildināja pārtikas un dažādu saimniecībā noderīgu preču (tostarp grāmatu kā vērtīgu investīciju) krājumu, vairumu slēpjot bēniņos.

Iepriekšējās desmitgades (1940–1949) dienasgrāmatā Irbe dažas reizes piemin “vērtīgas grāmatas”, kuras, vācu militārpārvaldē strādājošajiem 1944. gada vasarā evakuējoties, Dubultos atradis uz ielas, kopā ar segu un peldmēteli mežā, kādās mājās (uzsvērts – glīti iesieta) vai “mūsu telpās starp Herdera rakstiem”. 1944. un 1945. gada mijā Irbe ieņēma Rīgas pilsētas Izpildu komitejas Rīgas viesnīcu tresta Majoru B rajona pārvaldnieka amatu,⁵⁹ un tieši šajā laikā kā Rīgas centra dzīvokļos, tā Jūrmalas privātmājās un vasarnīcās padomju varas pārstāvji aprakstīja nacionalizēto,

55 Sarunvalodā izmantots frazeoloģisms – slēgts policijas automobilis, kurā pārvadā apcietinātos (<https://tezaurs.lv/mwe:404670>).

56 18.02.1950.: “Vienīgā cerība bija pārdot grāmatas. [...] Ieguvu 60 rbļ. Kādu nedēļu atkal glābts. [...] Tirgū nopirku sīpolus, labus cūku taukus, drusku sviestu, lētu gaļu.”

57 Romiešu dzejnieka un filozofa Lukrēcija didaktiskās poēmas “Par lietu dabu” (*De rerum nature*) fragments Veltas Zantes (1915–2002) tulkojumā no latīņu valodas ar nosaukumu “Lūgšana Venerai” publicēts laikrakstā “Tēvija” 1942. gada 25. aprīlī, taču Irbe varēja izmantot arī tekstu latīņu valodā vai tulkojumus vācu vai angļu valodā.

58 18.02.1950.

59 Šis amats Irbi atbrīvoja no iesaukšanas kara dienestā; tiklīdz iespēja nokļūt frontē mazinājās, amatu viņš atstāja.

konfiscēto, bezmantinieku un bezsaimnieka mantu,⁶⁰ ko vēlāk izmantoja iestāžu iekārtošanai un personīgām vajadzībām. Dienasgrāmatas autors ir šo notikumu aculiecinieks, taču pierakstu par to nav. 1945. gadā minēts, ka pircis grāmatas sīkumtirgū,⁶¹ bet 1949. gadā, ka lasa grāmatas latviešu un vācu valodā, ko paņēmis bibliotēkā.

Mākslas zinātnes doktors Jānis Kalnačs, arhīva dokumentos mēģinot izsekot bezsaimnieka grāmatu liktenim atkārtoti okupētajā Rīgā 1944.–1945. gadā, stāsta par mantas aprakstīšanu un nocenošanu: visus materiālus, ko eksperti atzina par vērtīgiem, bija jānodod Iekšlietu tautas komisariāta Arhīvu nodaļai, bet grāmatām un rokrakstiem bez vēsturiskās, mākslinieciskās vai zinātniskās vērtības vajadzēja nonākt Tautas izglītības komisariāta bibliotēkās vai pārdotām valsts vai kooperatīvās tirdzniecības tīklā. Taču mantas aprakstīšanas akti liecina, ka tiek minēts tikai grāmatu kopējais skaits, nevis atsevišķi izdevumi, turklāt vērtība tiek aprēķināta par svara kilogramu – viens rublis par kilogramu (Kalnačs 2019: 349). Iespējams, daļa “bezsaimnieka grāmatu” nonāca citu saimnieku “mājas bibliotēkās” un pēc tam – tirgū vai antikvariātā, kur tās iegādājās Irbe un citi ieinteresētie.

Līdz ar Hruščova atkušņa vēsmām mainījās arī Irbes izdzīvošanas stratēģija, arvien biežāk aprakstīti Rīgas Centrālā antikvariāta (Brīvības, no 1950. gada Ļeņina ielā) un tā tehnikas un ārzemju literatūras nodaļas (Tērbatas, no 1955. gada Pēteru Stučkas ielā 5), antikvariāta un grāmatu veikala Dzirnau ielā (pie krustojuma ar Brīvības, toreiz Ļeņina ielu) apmeklējumi. Viņš uzskaita grāmatu nosaukumus un summas, nereti simtos rubļu, kas izdotas par kāroto pirkumu.⁶² “Grāmatu veikalā pretim operai” jeb specializētās ārzemju literatūras grāmatnīcā “Globuss”, kas bija Centrālās grāmatnīcas filiāle (toreiz – Padomju bulvārī 26, tagadējā grāmatu nama “Valters un Rapa” vietā Aspazijas bulvārī 24),⁶³ viņš iegādājās sociālisma bloka valstu grāmatas – tematikā dominē balets, mākslas vēsture, arī Āfrikas kultūra.

60 Runa ir par PSRS normatīvajiem aktiem, kas noteica, kas darāms ar bēgļu gaitās devušos cilvēku mantu. Tāds, piemēram, bija PSRS Tautas komisāru padomes 1943. gada 17. aprīļa lēmums Nr. 404.

61 Norādījis, ka lasa “Straumēnus”, sīkumtirgū nopircis “Don Kichotu”, bet Majoru tirgū – Servantesa “Parauga noveles” Konstantīna Raudives (1909–1974) tulkojumā.

62 25.08.1956.: “Izdevu atkal kādus 200 rubļu par 3 grāmatām, lai gan gribēju ierobežot naudas izdošanu. Pārs ned[ēļu] atpakaļ nopirku grāmatas par apm[ēram] 400 rubļu.”

63 Jērāns, Pēteris (red.) (1988). *Enciklopēdija Rīga*. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 159., 214., 298. lpp.; *Cīņa*, 19.07.1950., 6. lpp. 1950. gada vasarā Rīgā darbojās 19 grāmatnīcas, no kurām vienai – Centrālajai – bija septiņas specializētas filiāles, viena nošu tirgotava un divi antikvariāti jeb bukinistu veikali.

1956. gadā Irbe sāka pievērst uzmanību arī LVI klajā laistajai daiļliteratūrai latviešu valodā. Piemēram, viņa privāto bibliotēku papildina franču klasika – Anatola Fransa (*Anatole France*, 1844–1924) stāstu izlase,⁶⁴ Onorē de Balzaka cilvēciskās komēdijas cikla romāns “Zaudētās ilūzijas”,⁶⁵ Stendāla (*Stendhal*, 1783–1842) psiholoģiskais romāns “Sarkanais un melnais”⁶⁶ un Džovanni Bokačo “Dekameronis”, kaut arī pirms dažiem mēnešiem viņš šo noveļu krājumu vācu valodā jau bija iegādājies antikvariātā. Reflektējot par lasīto, viņš pievērs uzmanību tikai pamattekstā tulkojuma kvalitātei, atsauču uz literārajam tekstam pievienotajiem ideoloģiskās ievirzes skaidrojumiem nav. Kādā ierakstā gan viņš konstatē, ka latviešu valodā izdod daudz pasaules lielāko rakstnieku darbus un grāmatas ir lētas: “Tas ir ļoti iepriecinoši, ka krievi rada šādas iespējas,” taču tas arī ir vienīgais komentārs par šo tēmu.⁶⁷ Nav arī ierakstu, kas liecinātu par latviešu klasiķu darbu jaunizdevumu vai monogrāfiju iegādi; izņēmums ir Valta Grēviņa (1921–1961) apcerējums par aktieri un režisoru Aleksi Mierlauku (1866–1943)⁶⁸ un “Jaunais Rīgas teātris, 1908–1915”,⁶⁹ kurā minētas autoram pazīstamas personas.

Diemžēl 50. gadu ieraksti dienasgrāmatā nesniedz plašu ieskatu grāmatu aprītē, jo par visu, kas varētu inkriminēt tās autoru gadījumā, ja rakstītais nonāktu nevēlamu lasītāju rokās, Irbe neraksta. Tā arī nav izdevies noskaidrot, pēc kāda satura, autora, izdevuma u. tml. literatūrai svarīgiem rādītājiem 50. gadu sākumā bija pieprasījums, jo kādu laiku Irbe pārtika, pārdodot grāmatas “uz ielas” vai tirgū, proti, nelegāli. Ieraksti gan spilgti izgaismo autora personības psihosociālās īpatnības, ne tikai medības pēc konkrētas tematikas literatūras, bet arī krāšanas māniju. Padomju Latvijā pēc kara izdotajām, lai arī lētajām grāmatām Irbes acīs nav tādas vērtības kā ārzemēs iznākušajām, kuru iegādei viņš atvēl lielus līdzekļus.

64 Franss, Anatols (1954). *Stāstu izlase*. Rīga: LVI.

65 Balzaks, Onorē de (1955). *Zaudētās ilūzijas*. Rīga: LVI. Irbes dienasgrāmatā tam veltīti vairāki 1956. gada februāra ieraksti, piemēram, 12. februārī: “Lielisks darbs un arī tulkojums. Tā dzīvoju varoņiem līdzī, ka esmu viss satraukts un pat raudāju.”

66 Stendāls (1956). *Sarkanais un melnais*. Rīga: LVI.

67 09.03.1956.

68 Grēviņš, Valts (1956). *Aleksis Mierlauks*. Rīga: LVI. 28.05.1957.: “Grāmatiņā jau daudz pārspīlējumu. Tāpat un daudz kas nav pareizs. Lasot par Mierl[auku], radās satraukums. Spilgti iejutos attiecīgajā laikmetā un atsaucu atmiņā savu agro jaunību, kad modos dzīvei un man bija zināmas attiecības ar Mierl[auku].”

69 Meinerte, I., Jansons, T. (sast.) (1958). *Jaunais Rīgas teātris, 1908–1915*. Rīga: LVI. 16.01.1959.: “[...] ļoti aizgrāba, jo spilgti izjutu lasot attiecīgo laikmetu un kura ievērojamākos darbiniekus esmu visu laiku vērojis privātajā dzīvē un pat person[iski] pazinis.”

Irbe – cienījams Rīgas antikvariātu kunds

Pārlūkojot Irbes

50. gada otrās puses ierakstus par iepirkšanos grāmatnīcās un antikvariātos, rodas jautājums – kā padomju ierindas pilsonis varēja tērēt tik daudz līdzekļu? “Neskato-ties uz slikto naudas stāvokli, nopirku skaistu grāmatu par Āfriku vācu valodā. Lai gan tā bija dārga – rbļ. 24.”⁷⁰ “Izdevu atkal kādus 200 rbļ. par 3 grāmatām. [...] Pārs ned[ēļu] atpakaļ nopirku grāmatas par apm[ēram] 400 rbļ.”⁷¹ 1959. gada 11. oktobrī Irbe dienasgrāmatā fiksējis, ka Tērbatas ielas antikvariātā pie “vecās, intelligentās dāmas” nopircis divas vecas, ļoti jaukas grāmatas vācu valodā – apcerējumu par eiropiešu mīlestības un laulības izpratni kopš senatnes un “par japāņu ķerm[ēņa] uzbūvi,” kas pie antikvariāta cenām nebijis dārgi – abas izmaksājušas 35 rubļus, lai gan attiecībā pret algām tā esot liela summa.⁷² Todien viņš arī otrajā antikvariātā nopircis dažas grāmatas, tostarp Aristoteļa (*Aristotelēs*, 384–322 p.m.ē.) “Poētiku”, bet “labajā veikalā netālu no tiesas ēkas” vairāk nekā kilogramu smagu cāli, kas izmaksājis 12 rubļus.

Arī etnogrāfijas pētnieces un latviešu daiļamatniecības veikala īpašnieces Mērijas Grīnbergas, vecākās (dzimusi Grosvalda; 1881–1973) dienasgrāmatā 50. gadi iezīmējas ar rūpīgu tēriņu reģistrēšanu; viņas pienākums ir gādāt, lai kādreizējā dzimtas mājvietā Rīgas centrā, bet tagadējā komunālā dzīvokļa divās istabās mītošā ģimene katru dienu ir ēdusi. “Es sešiem cilvēkiem tirgū nopirku 800 g zirgu gaļu un kartupeļus. 800 g = 5.40,” viņa raksta 1954. gada decembrī (Grīnberga 2021: 568). Abi viņas pieaugušie, izglītotie bērni strādā rūpnīcā, pelnot aptuveni 300 rubļu katrs, taču ģimenes vajadzībām tas ir par maz un Mērija ir spiesta ļoti taupīt, aizņemties vai pat pārdot ģimenes relikvijas, piemēram, “vienu manu Rozentāla portretu (bez paraksta) un Somijas skici,” par ko dabūjusi 1000 rubļu, kas par šādu gleznu ir maz, taču tagad vismaz var nopirkt sviestu. 1959. gada 3. oktobrī veikts Mērijas Grīnbergas pēdējais ieraksts šajā desmitgadē ir lakonisks – “naudas atkal nav, tikai parādi” (Grīnberga 2021: 598). Tajā pašā laikā Irbe, kaut ir bez darba, apraksta tikko kā divos antikvariātos iegādātās grāmatas – grāmatu par japāņu ķermeņa uzbūvi un vācu etnologa Raicenšteina Štutgartē 1910. gadā izdoto *Liebe un Ehe im europaischen Altertum*, kā arī Aristoteļa “Poētiku”.⁷³

70 30.11.1956.

71 25.08.1959.

72 23.03.1959.: “Grāmatu veikalos pārku jaukas grāmatas galvenokārt vācu valodā. Uz galda liela kaudze. Izdodu par tām daudz naudas. Antikvātos pirtās [...] ir diezgan dārgas.”

73 11.10.1959. Aristoteļa “Poētiku jeb Dzejas mākslu” latviešu valodā iztulkoja klasiskais filologs Augusts Ģiezens (1888–1964), un tā Gulbja apgādā iznāca 1924. gadā. 1959. gadā LVI laida klajā Ābrama Feldhūna (1915–2009) rediģētu “Poētiku”. Taču Irbe varēja iegādāties arī oriģinālo vai vācu versiju.

Statistikas dati, ko Latvijas kompartijas Rīgas pilsētas komitejas sekretārs Ludvigs Himelreihis izmantoja pilsētas partijas un komjaunatnes aktīva sanāksmē, rāda, ka 1960. gadā katrs rīdnieks caurmērā iegādājies grāmatas par sešiem rubļiem 35 kapeikām.⁷⁴ Tobrīd jau bija notikusi naudas reforma,⁷⁵ tātad 50. gadu beigās šī summa provizoriski būtu 60 rubļu. Irbe dienasgrāmatā bieži brīnās, kā no tik mazas algas cilvēki spēj izdzīvot; viņam valsts darbā saņemtais atalgojums pietika vien nelieliem tēriņiem, piemēram: "Saņēmu algu 331 rbļ. 300 izdevu par aizkaru drēbi un grāmatām (120 rbļ.)."⁷⁶ Tiesu izpildītājs nebija starp privileģētajiem,⁷⁷ taču Irbem Jūrmalā, vienā no PSRS slavenākajām kūrortpilsētām, piederēja privātmāja, un, tāpat kā viņa vecāki pirms kara, arī viņš izīrēja istabas vasarniekiem, pārsvarā Maskavas un Ļeņingradas elites pārstāvjiem ebrejiem, un tie bija viņa legālie ārpusdarba ienākumi.⁷⁸ Pateicoties tiem, viņš varēja izdzīvot, atļauties našķus, elegantu apģērbu, dārgas grāmatas laikā, kad nebija valsts darbā un kad bija algots darbinieks Tieslietu ministrijā, tautas tiesā vai Jūrmalas mežniecībā.⁷⁹ Tātad antikvariātā par grāmatām Irbes izdotos četrus vai divus simtus rubļu vairums līdzpilsoņu nevarēja atļauties.

No 50. gadu vidus Irbes dienasgrāmatā regulāri rakstīts par dilemmu: prāta diktētu nepieciešamību taupīt līdzekļus un ļaušanos emociju uzplūdā "atkal" nopirkt grāmatas, piemēram, četrus Zolā (*Émile Zola*, 1840–1902) darbus.⁸⁰ Viņš nespēj pretoties kārdinājumam, ja "vecā, inteligentā pārdevēja" parāda, piemēram, Fuksa erotiskās mākslas vēstures izdevumu (370 rubļu),⁸¹ Plūtarha (*Ploutarkhos*, ~64–~127)

74 Par grāmatu nozīmi komunisma celtniecības uzdevumu risināšanā. *Rīgas Balss*, 19.01.1963., Nr. 16, 2. lpp.

75 No 1961. gada 1. janvāra rubļa kurss salīdzinājumā ar 1947. gada izlaiduma naudu bija 1:10.

76 15.08.1957.

77 Tāda bija partijas nomenklatūra, armijas virsnieki, čekisti, radošās intelligences augstākais slānis un akadēmiskā elite, arī stahanovieši saņēma daudzreiz vairāk. 1956. gadā Latvijas kompartijas Centrālās komitejas pirmais sekretārs saņēma 6000 rubļu mēnesī, komjaunatnes Centrālās komitejas sekretāri – 1300, bet vīriešu rudens vai ziemas mētelis maksājis aptuveni 730, vilnas uzvalks tikpat, sieviešu zīda auduma kleita – 268 rubļu (Bleiere 2022: 376).

78 "Man liels atspazds mājiņa. Nāk daudz īrētāju. Vienai daļai jau naudas ir – galvenā kārtā ebrejiem, kuri māk ar dažādiem paņēmieniem neoficiālā kārtā pelnīt." Un: "Grūti dzīvot proletārietim, kam jāpārtiek tikai no vāji atalgotā roku darba."

79 1951. gada 14. aprīļa ieraksts: "Visu naudu, ko nopelnu, apēdu. [...] Esmu atkal ļoti izlepis."

80 16.10. 1957.

81 Turpat.

“Grieķu un romiešu varoņu dzīves” – 14 biogrāfijas (35 rubļi + 15 rubļi jaunajai pārdevējai, kas grāmatu bija paglabājusī),⁸² spriežot pēc zīmoga, baronam Klotam piederējušo grāmatu par antīkās senatnes paradumiem, izpriece, eleganci.⁸³ “Antikvariātos mani labi pazīst, esmu labs kunds,” viņš fiksē dienasgrāmatā, “jo daudz pārku samērā dārgās retās grāmatas, bieži pat vairāku simtu rubļu vērtībā.”⁸⁴

Aprakstot iepirkšanos antikvariātos, dienasgrāmatas autors pievērš uzmanību pārdevējām un, spriežot pēc rakstītā, ar daudzām ir nodibinājis labas attiecības, jo citādi viņas “nepaglabātu” grāmatas līdz Irbes nākamajai vizītei. Viņš bieži uzsver, ka antikvariātos, kā arī specializētajos ārzemju grāmatu veikalos strādā daudz “vācu freilenīšu un inteliģentu, vecu kundžu,” taču turpat allaž paskaidro, ka bez valodu zināšanām šajā veikalā taču nevarētu strādāt; inteliģenci un zināšanas visvairāk jūtot Tērbatas ielas antikvariātā. Pārlapojot 50. gadu periodiskos izdevumus, kuros rakstīts par šo veikalu, gandrīz katrā publikācijā ir minēta “pieredzējušī pārdevēja, sirmā pārdevēja, grāmatu pazinēja” N. Kārnupe (viņa ir dēvēta dažādi – arī par Mildu vai Matildi Karnupu), iespējams, viņa arī ir Irbes aprakstītā inteliģentā kundze, kas tik labi nojauta šī pircēja gaumi.

Diemžēl Irbe nav atstājis šo veikalu interjera, gaisotnes un apmeklētāju aprakstus. 50. gadu sākuma periodisko izdevumu reportāžās antikvariāti jeb bukinistu veikali, kā tad tos dēvēja, aprakstīti, uzburot ainiņas par Parīzes bukinistu galdiem nosēto Sēnas krastu un Londonas pieputējušām alām līdzīgajiem antikvariātiem, kur varot atrast pat pirātu kuģu grāmatas, arī Rīgā no augsta plaukta pircējam nocels 1882. gadā izdotu “brīnumskaisti iesietu” Misē darbu izlasī. Reportāžas autors turpat norāda, ka pirmskara Rīgā darbojušies desmitiem bukinistu veikalu, bet 50. gadu sākumā lietotu grāmatu tirdzniecība koncentrēta vienā, kas atrodas Ļeņina ielā, pretī Centrālajam telegrāfam (tā ārzemju un tehniskās literatūras nodaļa atrodas Tērbatas ielā). Kopējais apgrozījums milzīgs: iepriekšējā gadā iepirktas un pārdotas grāmatas par vairāk nekā 2 500 000 rubļiem. Grāmatu pārdevēju vidū esot tādi, kas tās atnes maisā un izber uz grīdas kā malku, un tādi, kas pirms atdošanas katru sējumu maigi noglāstot kā līgavas vaigu vai zinot no galvas visu Horāciju. Pēc gada antikvariāts tiek aprakstīts kā vieta, kur ik dienu pa pastu vai tālruni tiek pieņemti pasūtījumi no visas plašās Padomju Savienības, veikals piegādā literatūru Latvijas zinātnes un kultūras iestādēm, Zinātņu akadēmijas Fundamentālajai bibliotēkai, Raiņa vārdā nosauktajam literatūras muzejam, Valsts operas un baleta teātrim, tāpēc šogad veikala

82 01.02.1959.

83 16.11.1959.

84 Turpat.

darbinieki izbrauks uz Tukumu, Cēsīm un Valmieru, kur no iedzīvotājiem iepirks dažādu literatūru, tomēr tirdzniecības vietai ir pārāk šauras telpas, kas ir nav piemērotas grāmatu glabāšanai. 1958. gada sākumā "Rīgas Balss" par Centrālo antikvariātu Ļeņina ielā 46 raksta, ka telpa ir liela, garum gara lete, augstajos plauktos sējums pie sējuma, atrodamo izdevumu kopvērtība – ap 600 tūkstošu rubļu. Ir latviešu klasiķi – Blaumanis, Poruks, Bārda, Brigadere, Aspazija, Rozītis, Čaks, ārzemju rakstnieku tulkojumi – Balzaka, Dimā, Londona. Lasītāji meklējot Remarka, Londona, Hašeka, Mopasāna, Maina Rīda grāmatas. Savukārt antikvariāta ārzemju nodaļā P. Stučkas ielā 5 lielā izvēlē grāmatas un žurnāli vācu, angļu, franču un citās – pavisam 19 – valodās.

50. gadu otrās puses publikācijās aktualizējās viens no populārākajiem padomju perioda dienaskārtības jautājumiem – atbilstīgu telpu trūkums. 1959. gadā vairākos laikrakstos rakstīts par neizdarību antikvariātu apsaimniekošanā, piemēram, antikvariāts Ļeņina ielā 121 ir slēgts, un Centrālā antikvariāta svešvalodu un tehniskās literatūras nodaļu pievienos citam veikalam. Vietas trūkuma dēļ jau tagad grāmatas stāv uz grīdas, antikvariāta darbinieki cer izlīdzēties ar plauktiem, aizsedzot logus, bet pagrabā stāv iepirktās grāmatas vairāku simtu tūkstošu rubļu vērtībā, bet atbrīvotajās telpās P. Stučkas ielā iecerēta frizētava.

Apkopojot Irbes dienasgrāmatā rakstīto par grāmatām un iespējām tās iegādāties, kā arī, pievienojot laikrakstos publicēto informāciju, veidojas vienpusīgs priekšstats – antikvariātā, iedibinot labu saprašanos ar pārdevējām, iespējams iegādāties pasaules kultūras pērles, tās maksā dārgi, tomēr cilvēkiem, kas to vēlas, nav lielu grūtību nopirkt, bet LVI biežāk un arvien kvalitatīvākā poligrāfiskā izpildījumā laiž klajā latviešu literatūras klasiku un pasaules literatūras tulkojumus. Tomēr šajā ainā trūkst būtiskas fona informācijas: sarunās ar literatūras un vēstures pētniekiem antikvariāts un specializētā ārzemju literatūras grāmatnīca tiek minēta kā viena no nepārprotamākajām vietām Valsts drošības komitejas aģentu novērojumiem. Interese par konkrētu literatūru un izdevumiem, valodu zināšanas, līdzekļi, kas tiek atvēlēti grāmatu iegādei, kontakti ar līdzīgi domājošajiem u. c. var sniegt plašu ieskatu par personu laikmetā, kad interesēšanās par Rietumu kultūras procesiem no padomju specdienestu viedokļa bija pielīdzināma valsts nodevībai (Bleiere 2017: 95). Taču vienīgais, par ko raksta Irbe, izņemot skaisto grāmatu iegādi pie inteligentajām vācu kundzēm, ir pāris gadījumu par kāda kvīru kopienas pārstāvja uzmanību, kas Irbes iegādāto grāmatu aplūkošanu mēģinājis izmantot, lai tuvāk iepazītos.⁸⁵

85 11.04.1957.: "Atmiņā kāda diena, kad pie minētā antikv[ariāta] loga sāka kantēties klāt kāds smalks – intelig[ents], glīts vecis. Kā gan tas tik uzņēmīgs? Rīgā esmu vienmēr labi tērpies un glītā ziedošā izskatā. Iegājām antikvariātā. Uzdeva iemeslu, ka grib redzēt manis pirktais grāmatas."

Taču aizliegto grāmatu sarakstu apjoms un intervijas ar Franču grupas dalībniekiem daļēji sniedz atbildi uz jautājumu, kas rodas, lasot par Irbes daudzu antikvariātā iegādāto grāmatu tematiku un valodu, – kā tas iespējams, ka vienā un tajā pašā laikā un valstī dažus par grāmatu grāmatplauktā var apsūdzēt un uz ilgiem gadiem notiesāt ar ieslodzījumu darba nometnē tālākajos PSRS reģionos, bet citi veikalā brīvi var iegādāties Rietumeiropas grāmatu senus un greznus izdevumus par tematiku, ko kompartijas ideoloģija uzlūkoja kā sabiedrības degradēšanās iemeslu, visbiežāk dēvētu par pornogrāfiju, un kas ir aizliegta. Iespējams, Valsts drošības komiteja turpināja Krievijas impērijas cenzūras praksi par sarežģīta satura svešvalodā izdotu literatūru, pieņemot, ka tik specifisku informāciju ir spējīgi saprast tikai ļoti izglītoti ļaudis, kuru ir maz, tātad nav spējīgi ietekmēt sabiedrības noskaņojumu. Jāņem vērā arī šajās struktūrās strādājošo izglītības līmeni un līdz ar to grāmatu satura vērtēšanas kapacitāti.⁸⁶ Raksturojot LPSR valsts drošības iestāžu darbiniekus 40. gadu beigās, Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas pirmais sekretārs Jānis Kalnberziņš (1893–1986) pārmeta LPSR valsts drošības ministram Alfonam Novikam (1908–1996), ka ministrijas centrālajā aparātā ir 57,7 % darbinieku ar zemāko izglītības līmeni, kas nevar neietekmēt darba kvalitāti (Žvinklis 2016: 550). Sava loma ir arī antikvariāta darbības specifikai, iepērkot visdažādākās tematikas, laiku, valodu, valstu izdevniecību grāmatu unikālus eksemplārus, kuru nosaukumu cenzoru rīcībā esošajos kaitīgās vai novecojošās literatūras sarakstos varēja nebūt, tātad radās vieta improvizācijai.

Irbes dienasgrāmatā aprakstītās grāmatniecības pārļu medības Rīgas centra antikvariātos un ārzemju literatūras specializētajā veikalā, pirkuma vērtība un satura izklāsts atklāj jaunu dimensiju – alternatīvu grāmatu lasīšanas kultūru, kurā, apzināti norobežojoties no padomju ideoloģijas, ieslīgt nomoda sapņojumos. Diemžēl šī perioda dienasgrāmatā nav piezīmju, kas ļautu plašāk izpētīt grāmatu apriti, pārdevēju pieredzi, patērētāju intereses, drošības dienestu klātbūtni u. c. antikvariātu raksturojošo. Līdz ar to var tikai izteikt minējumus par to, ka zinātājs šajā veikalā varēja iegādāties literatūru, kas pēc būtības ir aizliegama, taču atbildīgo personu intelektuālā kapacitāte vai personiskā ieinteresētība to padarīja par iespējamu. Tikpat svarīga loma bija antikvariāta pircēja materiālajām iespējām: Irbe mēneša laikā atļāvās tērēt summas, ko vairums padomju pilsoņu pat nesaņēma algā.

86 Vairumā gadījumu Valsts drošības dienesta darbiniekiem bija pamatskolas izglītība. Piemēram, 1951. gadā Valsts drošības ministrija pieņēma darbā 714 aģentus, no kuriem 352 bija četru klašu izglītība, 230 nebija pabeiguši vidusskolu, 115 bija ar vidējo izglītību un tikai 17 bija augstākā izglītība (Strods 1996: 268).

Secinājumi

No 1950. gada janvāra līdz 1959. gada decembrim Irbe dienasgrāmatā gan lakoniski, gan izvērsti grāmatu lasīšanu, iegādāšanos vai pārdošanu aprakstījis 119 reizes (lasīšana – 63, pirkšana – 48, pārdošana – astoņas reizes). Autoru interesējusi tematika ir šāda: antīkā literatūra, vēsture, kultūra, māksla, erotika (minēti 46 konkrēti izdevumi galvenokārt vācu valodā, piemēram, mākslas un vēstures enciklopēdijas, mākslinieku biogrāfijas un darbu reprodukcijas, antīkās dzijas antoloģijas, afrikāņu māksla), daiļliteratūra (minēta 15 reizes, visbiežāk norādot avota valodu – latviešu vai vācu). Padomju Latvijas jaunos kultūras produktus Irbe ignorē: desmit gadu laikā dienasgrāmatā fiksēti vien divi izdevumi, kam pievērsta autora uzmanība, turklāt tie ir par personām, ko autors pazinis. Interesējošo literatūru, pārsvarā vācu valodā – 20. gadsimta pirmās puses Rietumeiropas izdevumus, viņš iegādājas antikvariātā, bet sociālisma bloka valstu grāmatas par mākslu, teātri, baletu vai eksotiskām valstīm – specializētajā ārzemju literatūras veikalā. No 50. gados LVI izdotajām grāmatām viņš izvēlas tikai slavenāko pasaules klasiķu darbu tulkojumus latviešu valodā. Irbem ir svarīgs gan literatūras saturs – viņš dod priekšroku informatīvam, faktoloģiskam un jutekliskam piesātinājumam –, gan vizuālajam tēlam: ilustrācijām, iesējumam, arī izdevuma vērtībai. Par ieinteresējošo grāmatu viņš ir gatavs maksāt simtiem rubļu, kas ir ar vidējo algu nesamērojama summa. Grāmatas ir veids, kā Irbe izzina pasauli, būvē savu neatkarīgu skatījumu uz apkārt notiekošo un pašapliecinās, taču svarīgākais, ka tās ļauj radīt viņa individuālo garīgo telpu, kurā uz brīdi var aizbēgt no padomju realitātes. Viņa veidotā grāmatu izlase rāda, ka Latvijas PSR 50. gados bija iespējams izvairīties no padomju ideoloģijas patērēšanas un praktizēt alternatīvu lasīšanas kultūru, taču lasītājam bija jābūt izglītotam, zinošam un finansiāli neatkarīgam.

Izraudzītās pētījuma metodes – kvīru lasījums un tuvlasījums – sevi ir attaisnojušas, ļaujot saskatīt dienasgrāmatā slēptos informatīvos slāņus. Piemēram, pretēji kolektīvajām atmiņām par kvīriem kā marginalizētu un represētu sabiedrības grupu vairums šai kopienai piederīgo 50. gados dzīvi baudīja, izmantojot visas padomju ikdienas piedāvātās iespējas, un Irbes piemērs to apliecina.

Rakstā nav izvērsta dienasgrāmatas autora sarežģītās personības analīze, piemēram, krāšanas mānija, kam būtu jāpievēršas, balstoties dziļākās zināšanās par cilvēka psiholoģiju: viņa mantinieks vēsturnieks Ainārs Radovics mājas bēniņos atradis tūkstošiem mitrumā sapelējušu, neatvērtu, dārgu Austrumvācijā, Polijā un Ungārijā izdotu grāmatu par mākslu, teātri, operu, antīko literatūru. Savukārt izvēlētais laikmeta nogrieznis, kas ir šī raksta fokusā, pilnībā nav attaisnojis autores sākotnējās cerības izzināt pēckara Rīgas antikvariātu dzīvi, piemēram, kāda bija grāmatu aprīte, kā izvēlējās pārdevējus, kā veidojās pircēju sociālie kontakti, kā izpaudās drošības struktūru klātbūtne, vai un kā antikvariātā strādājošie sadarbojās ar Valsts

drošības komiteju. Pieejamā informācija par nākamajām padomju perioda desmitgadēm vēsta par antikvariātu kā vienu no kvīru krūzinga mērķiem, grāmatu brīvības melnā tirgus pastāvēšanu un leģendāriem pārdevējiem. Diemžēl šādas ziņas par 50. gadiem vēl nav iegūtas, apzinoties, ka aprakstītais ir tikai izpētes sākums.

Bibliogrāfija

Apvienoto un novecojušo izdevumu saraksts (Nr. 1–7); Novecojušo izdevumu saraksts (Nr. 8) (1951).

Rīga: Latvijas PSR Ministru padomes literatūras un izdevniecību galvenās pārvaldes izdevums.

Assareckova, Marija (2015). Otrais ēdiens literatūra. *Punctummagazine.lv*, 27.04.

Pieejams: <https://www.punctummagazine.lv/2015/04/27/otrais-ediens-literatura> [sk. 02.02.2024.].

Bankovskis, Pēteris (2020). *Palimpsests: ieskats kolekcionārisma vēsturē Latvijā*. Rīga: Neputns.

Bibliogrāfija (1956). *Karogs*, Nr. 5, 6, 12.

Bleiere, Daina (2017). "Franču grupas" tiesāšana 1951. gadā: lietu politiskais konteksts un Valsts drošības ministrijas darbības metodes. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 4(105), 95.–145. lpp.

Bleiere, Daina (2022). Režīma sociālā un ekonomiskā politika Latvijā. Bleiere, Daina (atb. red.) (2023). *20. gadsimta Latvijas vēsture*. 4. sēj.: 1944/1945–1964. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 360.–374. lpp.

Briedis, Raimonds (2010). *Teksta cenzūras īsa kursa: prozas teksts un cenzūra padomju gados Latvijā*. Rīga: LU LFMI.

Briedis, Raimonds (1997). Karš ar grāmatām. Desmit saraksti (1944–1960). *Karogs*, Nr. 5, 181.–197. lpp.

Dreimane, Jana (2020). Grāmatas ar pilnīgas slepenības zīmogiem – aukstā kara liecības Latvijas bibliotēkās. Kivle, Ineta (sast.). *Grāmata. Zīme. Krāsa*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. DOI: 10.22364/luszk.77.spc.gzk-04.

Dzīvesstila redakcija (2022). Kā padomju gados Latvijā izglītoja par seksu. *Lsm.lv*, 09.08.

Pieejams: <https://www.lsm.lv/raksts/dzive--stils/vesture/ataskats-vesture-ka-padomju-gados-latvija-izglitoja-par-seksu.a468022/> [sk. 07.06.2024.].

E. P. (1958). Vecu grāmatu valstībā. *Rīgas Balss*, 03.02., 4. lpp.

Greenham, David (2019). *Close Reading: The Basic*. London: Routledge.

Grīnberga, Mērija (2021). *Mērijas Grīnbergas atmiņas un dienasgrāmatas: mana pasaku zeme*. Rīga: Latvijas mediji.

Healey, Dan (2017). *Russian Homophobia from Stalin to Sochi*. London: Bloomsbury Academic.

Healey, Dan (2020). The Diary as a Source in Russian and Soviet History. Gilbert, George (ed.). *Reading Russian Sources: A Student's Guide to Text and Visual Sources in Russian History*. London: Routledge.

Irbe, Kaspars Aleksandrs. *Dienasgrāmata*. Latviešu folkloras krātuves digitālais arhīvs. Autobiogrāfiju krājums, Nr. LFK Ak [47].

Irbe, Kaspars Aleksandrs (2021). *Slēptā dzīve. Homoseksuāļa dienasgrāmata, 1927–1949*. Rīga: biedrība "Ascendum".

Kalnačs, Jānis (2019). "Bezsaimeņa grāmatas": Grāmatu liktenis PSRS atkārtoti okupētajā

Latvijā 1944.–1945. gadā. Vilks, Andris (galv. red.). *Grāmata un sabiedrība Latvijā līdz 1945. gadam. Latvijas Nacionālās bibliotēkas Zinātniskie raksti*, 4. (XXIV) laid. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 349.–364. lpp.

Lipša, Ineta (2018). Romantisko dēku dienasgrāmata. *Rīgas Laiks*, Nr. 2, 48.–62. lpp.

Lipša, Ineta (2019). Meklējot vēsturē kvīrisko. *Punctummagazine.lv*, 04.01. Pieejams: <https://www.punctummagazine.lv/2019/04/01/meklejojot-vesture-kvirisko> [sk. 20.12.2023.].

Lipša, Ineta (2021). Dokumenting the Queer Self. Kaspars Aleksandrs Irbe (1906–1996) in Between Unofficial Sexual Knowledge and Medical-legal Regulation in Soviet Latvia. *Cahiers du monde russe*, No. 62/2-3, pp. 415–442. DOI: 10.4000/monderusse.12489. Pieejams: <https://journals.openedition.org/monderusse/12489?lang=en> [sk. 12.12.2023.].

Par grāmatu nozīmi komunisma celtniecības uzdevumu risināšanā (1963). *Rīgas Balss*, 19.01., 2. lpp.

Radovics, Ainārs (2021). Kā tas notika: Kaspars Irbe un viņa dienasgrāmata. Irbe, Kaspars Aleksandrs. *Slēptā dzīve. Homoseksuāļa dienasgrāmata, 1927–1949*. Rīga: biedrība "Ascendum", 18. lpp.

Riekstiņš, Jānis (2000). Slepēnības kults. Un cīņa ar "kaitīgo" literatūru. *Latvijas Vēstnesis*, 27.10. Pieejams: <https://www.vestnesis.lv/ta/id/12275> [sk. 07.06.2024.].

Roja, I.; Roja, Ž.; Smilktiņa, L. (2007). Seksuālās uzvedības traucējumi un novirzes. *Doctus*, 10.04. Pieejams: <https://www.doctus.lv/raksts/medicina-un-farmacija/kliniska-prakse/seksualas-uzvedibas-traucējumi-un-novirzes-1025/> [sk. 07.06.2024.].

Simsone, Bārbala (2024). Fantāzijas literatūra. *Nacionālā enciklopēdija*, 29.01. Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/2026-zin%C4%81tnisk%C4%81> [sk. 07.06.2024.].

Skrote, Z. (1957). Vecas grāmatas meklē jaunus saimniekus. *Padomju Jaunatne*, 30.09., 4. lpp.

Skultāne, Vaida (2019). Valoda un vardarbība: Franču grupa Padomju Latvijā. *Reliģiski-filozofiskie Raksti*, Nr. 27. Rīga: Latvijas Universitāte, 148.–180. lpp.

Strods, Heinrihs (1996). *Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944–1956*. Rīga: Preses nams.

Strods, Heinrihs (2010). *PSRS politiskā cenzūra Latvijā, 1940–1990*. 1. daļa. Rīga: Jumava.

Šneidere, Irēne (atb. red.) (2001). *Latvija padomju režīma varā 1945–1986: Dokumentu krājums*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

Štrāle, Aina (2005). Sešstūru zīmogs. *Diena*, 06.08. Pieejams: <http://news.lv/Diena/2005/08/06/> [sk. 07.06.2024.].

Štrāle, Aina (2009). Latvijas PSR Valsts bibliotēka pirmajā padomju okupācijas gadā: 1940–1941. *Latvijas Nacionālās bibliotēkas Zinātniskie raksti*, 32.–49. lpp.

Veisbergs, Andrejs (2019). Tulkotās literatūras grāmatas, 1918–1944 (tulkotāji, apjomi, avotvalodas, kvalitāte un tendences). Vilks, Andris (galv. red.). *Grāmata un sabiedrība Latvijā līdz 1945. gadam. Latvijas Nacionālās bibliotēkas Zinātniskie raksti*, 4. (XXIV) laid. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 176.–199. lpp.

Vērdiršs, Kārlis (2013). Zilo teorijas idejas: Rūdolfa Blaumaņa stāsta "Baltis" lasījums. Kalniņa, Ieva E.; Vērdiršs, Kārlis (sast.). *Mūsdienu literatūras teorijas*. Rīga: LU LFMI, 403.–409. lpp.

Zanders, Viesturs (2019). Dažas piezīmes par grāmatu lasīšanu 20. gadsimtā. *Punctummagazine.lv*, 26.08. Pieejams: <https://www.punctummagazine.lv/2019/08/26/dazas-piezimes-par-gramatu-lasisanu-20-gadsimta> [sk. 07.06.2024.].

- Zanders, Viesturs (2023). Grāmatniecība Latvijā. *Nacionālā enciklopēdija*, 02.06.
Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/22533-gr%C4%81matniec%C4%ABba-Latvij%C4%81>
[sk. 07.06.2024.].
- Zēgners, Henriks Eliass (2021). Atdot tradīcijas. Kaspars Vanags un Ineta Lipša "Prāta spa" sarunā. *Satori.lv*, 17.06. Pieejams: <https://satori.lv/article/atdot-tradicijas-kaspars-vanags-un-ineta-lipsa-prata-spa-saruna17.06.2021> [sk. 05.05.2024.].
- Zirnis, Egils (2005). Cenzūra. *Diena, SestDiena*, 30.07. Pieejams: <https://www.diena.lv/raksts/pasaule/krievija/cenzura-12486777> [sk. 07.06.2024.].
- Žvinklis, Artūrs (2016). LPSR valsts drošības iestāžu vadošo darbinieku lietas Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas nomenklatūras kadru personas lietu kolekcijā. Jarinovska, Kristīne. *Liels brālis tevi vēro: VDK un tās piesegstruktūras: starptautiskās zinātniskās konferences "Liels brālis tevi vēro: VDK un tās piesegstruktūras", 2016. gada 11., 12. un 13. augustā Rīgā, ziņojumi*. Otrā daļa. Rīga: LPSR Valsts drošības komitejas zinātniskās izpētes komisija; Latvijas Universitāte, (VDK zinātniskās izpētes komisijas raksti, 3. sēj.), 540.–576. lpp.